

Josep Pujol (ed.), Publi Ovidi Nasó, *Heroides*. Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics»), 2018, 577 p. ISBN: 978-84-7226-822-7.

Des de la perspectiva de gènere, les *Heroides* d'Ovidi podrien ser ben bé una obra actual, en el sentit que ofereixen la visió femenina de les històries mitològiques més famoses de la tradició clàssica. Aquests monòlegs en forma de cartes poden ser una via alternativa per a acostar-se a les obres de l'antiguitat grecolatina —centrades sovint en les vivències dels grans herois (Ulisses, Aquil·les, Hèrcules, Jàson, Hipòlit, Teseu, Eneas, etc.)— des del punt de vista de les heroïnes (Penèlope, Briseida, Deianira, Medea, Fedra, Ariadna, Dido, etc.), que planyen en primera persona els infortunis de l'amor o el despit dels seus amats. S'ha dit, amb un punt d'exageració potser, que en conjunt ofereixen un estudi de la psicologia femenina en el vessant amorós. Són, si més no, una bona col·lecció de retrats d'heroïnes despagades dels seus enamorats (marits o amants), abandonades, decebudes o enganyades, i col·locades en un punt crític de dramatisme pel que fa a la relació amorosa, evocada en els records, agres o dolços, i sempre marcada pel final tràgic, generalment no explicitat, sinó suplít en la ment d'un lector que, almenys en la seua època, quedava implicat en el relat des del moment que havia de reconstruir el desenllaç de cada història, que ja havia conegut en altres obres o tradicions, i sobretot en la tragèdia grega.

Enteses en el context medieval, qüestió a la qual dedica Pujol l'extensa introducció que precedeix aquesta edició, les *Heroides* formaven part del repertori de lectures escolars per als qui tenien el privilegi de tenir una formació gramatical. Eren un text emprat en l'aprenentatge del llatí i en el comentari dels autors que integraven el cànon acadèmic, tot i que aviat passaren a ser també una lectura cortesa reclamada de seguida en l'entorn àulic i present, segons es desprèn de la dotzena d'atestacions documentals recollides per Pujol, en biblioteques cortesanes i urbanes, de tots els estaments socials, fins al segle XVI.

L'ús escolar és fonamental per a entendre aquesta traducció catalana. De fet, Guillem Nicolau no va arromancar directament els versos d'Ovidi, sinó que partia d'un manuscrit llatí d'època medieval ple de glosses explicatives destinades a fer entendre el text ovidià en el context de l'ensenyament. La traducció mateixa, igualment, no es limita al trasllat de les diverses cartes que integren les *Heroides*, sinó que cada epístola va precedida d'una introducció que permet contextualitzar la història mitològica al·ludida i que declara explícitament les *intentiones* (la *intentio auctoris* i la *intentio mittentis*, és a dir, el propòsit de l'autor de l'obra i el de l'autora fictícia de cada carta), a més d'anar acompanyada d'un bon aparat de glosses complementàries de diversa naturalesa. A pesar que ni l'únic manuscrit en què ens ha arribat la traducció catalana (ms. espanyol 543 de la Bibliothèque nationale de France), ni el fragment conservat en el ms. 1599 de la Biblioteca de Catalunya contenen les glosses, Pujol ja va demostrar fa anys (2005) que el ms. 5-5-16 de la Biblioteca Colombina de Sevilla conserva una traducció castellana anònima —emprada més tard en el *Bursario* castellà atribuït a Juan Rodríguez del Padrón— derivada de la traducció, i de les glosses corresponents, de Guillem Nicolau, segons permeten deduir els diferents errors de traducció català-castellà, la presència de catalanismes o, fins i tot, la traducció en castellà dels proverbis del trobador Cerverí de Girona. A més a més, les intertextualitats de les *Heroides* presents en el *Tirant*, que converteixen l'obra de Martorell en testimoni indirecte per a l'edició, fan veure que Martorell reescribia un text català glossat, a més de constatar que els proverbis de Cerverí de Girona citats en l'obra valenciana provenen de les glosses que incloïa la traducció de Guillem Nicolau.

Tots aquests elements ens permeten fer-nos una idea de les dificultats que implica aquesta edició de Pujol. Sabem que editar un text medieval comporta sempre la reconstrucció de l'obra que va ser ideada pel seu autor, un text que només podem imaginar a partir del rastre que n'ha quedat en forma de còpia manuscrita. És, doncs, una tasca de filologia-ficció o més aviat de filologia científica, per tal com l'editor fa servir tots els instruments filològics que té a l'abast per al procés de reconstrucció. En poques ocasions hi ha la sort de disposar del text autògraf de l'autor i, fins i tot en aquests casos, davant els errors inherents a la còpia manual dels textos en suports peribles, es fa necessari un procés de reconstrucció o restauració. En el cas d'una traducció medieval, la tasca d'edició és doblement reconstructiva, ja que no sols cal recompondre el text que va eixir de l'escriptori del traductor, a partir del testimoni o testimonis manuscrits que ens han pervingut, sinó que cal bastir també el retrat robot del que degué ser el text de partida que serví de base a la traducció, ja que el traductor d'època medieval no treballa amb una edició fixada filològicament, sinó que parteix d'una còpia, més o menys fidel o més o menys deturpada, del text original.

Si hi sumem que d'inici hi ha un clàssic com Ovidi, amb una rica i abundant transmissió manuscrita en època medieval, se'ns fa fàcil d'entendre que la tasca d'edició, en un format solvent com la col·lecció «Els Nostres Clàssics», puga allargar-se durant quinze o vint anys d'investigació. És, justament, el temps necessari per a posar-se en la pell del traductor i, des d'aquesta visió interna, poder presentar al lector actual un text fidel que deixe entreveure com va ser traduït. De fet, els primers treballs de Josep Pujol dedicats a aquesta traducció són de finals dels noranta; des d'ençà ens ha donat a conèixer aportacions puntuals d'aproximació al complex entramat ecclòtic que acompanya aquesta obra essencial en el panorama literari medieval.

Tot i que aquesta traducció va ser coneguda prèviament com a text anònim, sabem el nom del traductor des de la recopilació documental de Rubió i Lluch (1908-1921), el primer a aportar documents relacionats amb Guillem Nicolau, a partir dels quals Pujol ens dibuixa el perfil d'aquest traductor des que ingressà en l'escribania de la reina Elionor com a escrivà de registre el 1366 i fins als anys finals de la seua vida com a capellà de la reina i, més tard, del rei Pere III, moment en què enllestí la traducció (1389-1390). El retrat robot permet afegir-lo, en formació (coneixements de llatí, arts, notaria i dret canònic) i en aptituds (retòriques i de traducció), a la llarga llista d'oficials formats en l'entorn de la Cancelleria del Cerimoniós, però, a més d'aportar-nos-en el currículum més professional, els documents parlen també del costat més humà d'un capellà absentista —del seu càrrec com a rector de l'església de Sant Esteve de Maella, obtingut gràcies a la protecció reial—, aficionat als plaers del vi i de la carn i no sempre fidel a l'ortodòxia religiosa.

Pujol, doncs, ens ofereix l'edició de les catorze epístoles simples de les *Heroides* —hi manca l'epístola xv de les edicions modernes, desconeguda en l'edat mitjana— i de les sis (xvi-xxi) que formen els intercanvis epistolars entre Helena i Paris, Hero i Leandre, i Cidipe i Aconci, precedides en cada cas de la introducció corresponent. L'edició del text català d'aquest conjunt ja representa una tasca de restauració o reconstrucció ben important, però tan sols és la primera part del procés d'edició. Com que es tracta d'una traducció, Pujol ha hagut de cercar entre la tradició manuscrita del text llatí d'Ovidi —integrada per centenars de manuscrits, amb l'agreujant que, sovint, la transmissió del text segueix una via independent de la de les glosses— el model subjacent a la traducció catalana, és a dir, el prototip de manuscrit llatí més acostat al que degué tenir davant Guillem Nicolau quan preparava la traducció. Pujol no ha pogut localitzar el text original de partida —operació ben difícil, d'altra banda—, però sí que ha identificat el model subjacent que explica la traducció catalana: un text llatí amb les *Heroides* ple de glosses marginals. Les glosses provenen, sobretot, dels comentaristes d'Ovidi pertanyents a l'escola del nord de França de finals del s. XII,

especialment del *Bursarii ovidianorum* del mestre Guillem d'Orléans. El text català editat per Pujol és més pròxim a un subgrup de manuscrits llatins que copien el text d'Ovidi amb els *Bursarii* com a glossa —*K* (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, GKS, ms. 2013 4º, s. XIII), *Pe* (París, BNF, ms. latin 7996, s. XIV) i *Y* (Trèveris, Stadtbibliothek, ms. 1088/28 8º, s. XIII)—, tres manuscrits agermanats en la transmissió del text i en la procedència de les glosses. Les coincidències —i sovint les lliçons exclusives— són tan abundants, que permeten concloure que segurament el text de Nicolau depèn d'un antecedent comú a *K* i *Pe*, tant pel que fa a les introduccions, com respecte de les glosses marginals o les glosses lèxiques; un text especialment pròxim a *K* que tradueix fidelment les introduccions del *Bursarii* de Guillem d'Orléans.

En aquest sentit, destaca la classificació i l'exemplificació que fa Pujol de la rica tipologia de glosses —s'han d'entendre, igual que les introduccions, en el context d'ensenyament/aprenentatge, com un exercici escolar d'*accessus ad auctores*— amb què Guillem Nicolau acompanyà la traducció: glosses informatives sobre continguts mitològics, onomàstics, geogràfics o etnogràfics; glosses destinades a fer més clar el context discursiu, amb paràfrasis o explicacions; glosses pensades per a fer entenedores les figures o l'argumentació retòrica del text; glosses relatives als *mores*, i particularment a la casuística amorosa; glosses referents a proverbis, dites, fonts o autoritats esmentades en el text; glosses de caràcter textual i gramatical, etc.

Potser el mèrit més destacable de l'edició de Pujol, en comparació d'altres traduccions medievals publicades en Barcino, és el que el lector actual pot resseguir, pràcticament línia a línia i mot a mot, com va treballar el traductor a partir del manuscrit glossat que tenia davant. Guillem Nicolau no hagué de calfar-se el cap per a traduir els díctics llatins d'Ovidi, perquè el guiaven les glosses del manuscrit llatí que feia servir, tant en la incorporació de glosses marginals que complementen el text català, com en l'assumpció dins el text de la traducció d'informacions proporcionades per les glosses. En la introducció, Pujol aprofita molt bé el recurs de la tipografia per a explicitar, amb lletres de diferent cos, com seguia Nicolau el camí marcat per les glosses per a reconstruir l'*ordo naturalis* alterat en el vers llatí —i per tant, per a poder entendre'l millor—, per a restituir o explicitar elements implícits que fan més clar el text català, per a incorporar en la traducció sinònims o solucions lèxiques de llatí medieval —més comprensibles que les corresponents del llatí clàssic—, per a la comprensió del lèxic o del sentit figurat, per a l'ús d'expressions binominals (amb diverses categories), etc.

Com hem dit, els testimonis catalans no ens han reportat les glosses, però l'edició de Pujol incorpora, al final de cada epístola, les glosses en castellà trameses en el manuscrit de la biblioteca Colombina. I aquestes glosses, al seu torn, van acompanya-

des, en notes al peu, del repertori de glosses llatines (procedents majoritàriament del ms. *K*) de les quals provenen, sempre que ha pogut identificar-les. Més arriscada ens sembla l'edició de les *intentiones* —tot i que representen poc text—, omeses també en els testimonis catalans conservats, però restituïdes en les introduccions a cada epístola a partir del testimoni de la traducció castellana del manuscrit de la Colombina, en retraducció al català («extremadament literal», p. 186), procediment emprat també per a reconstruir algunes llacunes del text català de les epístoles. L'edició, en qualsevol cas, ofereix tots els instruments que permeten accedir, quasi com en una càmera del temps, als materials que el traductor tenia al seu escriptori quan preparava la traducció.

Com a resultat de la tasca d'edició de Pujol, el lector actual pot accedir a una traducció catalana bastant fidel —no, evidentment, als versos d'Ovidi, sinó al manuscrit llatí glossat del qual partia—, no mancada d'errors —quasi inevitables en el context medieval—, però escrita en una prosa catalana elegant i llegidora. L'aparat de notes que l'acompanya sovint deixa constatació de les particularitats de la traducció, en la tria lèxica o en les solucions adoptades, dependents sovint del text llatí de *K* o *Pe*. No hi manca, però, alguna relliscada ortogràfica o de puntuació (en p. 330, per exemple), sense que arriben a rebaixar el mèrit del conjunt. En aquest sentit, cal agrair que, quasi de forma sistemàtica, la interjecció *oh* —*o* en el text català medieval, com és habitual— vaja seguida de coma, per a evitar la lectura com a conjunció, tot i que en alguns casos (p. 231) no hi ha la coma; així, en la pàgina 411 podem llegir en el mateix paràgraf «O, Híol!» i «O Híol!» dues línies més avant. També trobem alguna incoherència en l'aplicació dels criteris d'ús de majúscules i minúscules per als noms d'éssers mitològics que tenen caràcter col·lectiu; així, el text parla de «deesses de la mar» (p. 262) o «sàtirs» (p. 265), en minúscules, al costat de «Dríades» (p. 242), «Ninphas verdas» (p. 262) o «Centaures» (p. 454), amb majúscules, com si foren un nom propi individual. Igualment, hi ha alguna vacil·lació en la transcripció de perifrasis amb el verb *haver* en posició enclítica; hi trobem, per exemple, «negar-m'o-às (p. 380), però «usar-ne ha» (p. 455).

Tot i que la utilització de les *Heroides* ovidianes no ha deixat un rastre gaire evident en les biblioteques i en l'entorn de l'ensenyament d'àmbit català, sí que és general l'empremta amb què marcà la literatura catalana de l'època: a més de la presència que té en el *Tirant* o en el *Curial*, trobem referències a l'obra d'Ovidi en textos de Francesc Eiximenis, Bernat Metge, Antoni Canals, Felip de Malla, Ausiàs March o Joan Roís de Corella, més que res perquè l'obra d'Ovidi havia fet part en la formació gramatical de tots aquests autors. Al capdavall, la traducció no és pas un fenomen aïllat, marginal, dins d'un determinat context literari i cultural, sinó que alimenta i enriqueix el sistema de relacions que s'estableixen entre el text traduït i altres textos, de

creació pròpia o traduïts, de l'entorn en què circula. N'és emblemàtic, com a mostra, el recorregut que van fer els proverbis de Cerverí de Girona a través de la traducció de Guillem Nicolau. Tothom coneixia les *Heroides* i se'n va servir. Martorell especialment, la *memòria literària* del qual ha radiografiat magistralment el mateix Pujol (2002). En aquest cas havia de ser necessàriament així, perquè Ovidi ja s'havia convertit en un clàssic imprescindible i perquè en l'edat mitjana la lectura i el comentari d'aquesta obra —facilitat pel *Bursarius*, terme derivat de *bursa* ('bossa')— eren un pas habitual en la formació de qualsevol aspirant a lletraferit, perquè el text d'Ovidi era una gran bossa plena d'explicacions i un manual exemplar per a poder aprendre'n l'ofici. El lector actual, doncs, si vol saber d'amor, té l'oportunitat de cabussar-se en aquesta bossa ovidiana i comprovar, en una magnífica edició, com vivien i expressaven la passió amorosa les heroïnes més il·lustres de l'antiguitat.

JOAN M. PERUJO MELGAR
Universitat d'Alacant
joanm.perujo@ua.es